

УДК 94(477) «19»:314.727.3

Ю. І. Вовк

**АГРАРНЕ ПЕРЕНАСЕЛЕННЯ ТА МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ
ЯК ЧИННИКИ ТРАНСФОРМАЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО СТАНОВИЩА
ХЛІБОРОБСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ
НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

У статті розглянуто та проаналізовано аграрне перенаселення та міграційні процеси селянства в Україні на початку ХХ століття.

З'ясовано чинники трансформації соціального становища хліборобського населення. Окреслено основні причини міграційних процесів селянства України.

***Ключові слова:** аграрне перенаселення, демографічний вибух, міграція, диференціація селянства, звичаєве право, переселенський рух.*

Дослідження трансформації соціального становища хліборобського населення України початку ХХ століття та усіх чинників, що сприяли цьому процесу, є безумовно актуальним, оскільки дає можливість отримати більш повну картину життя традиційного українського селянства в умовах суспільства, що трансформується.

Проблемою аграрного перенаселення та переселення селян займалися такі науковці, як: М. Тезяков, М. Турганінов, Ф. Ястребов, І. Моїсевич, О. Шестаков, М. Якименко, А. Кауфман та інші.

Дана стаття присвячена аналізу міграційних процесів, що мали місце на початку ХХ століття та були викликані, передусім, аграрним перенаселенням, які сприяли тим самим змінам соціального становища українських хліборобів.

На межі ХІХ – ХХ століть із капіталізацією аграрного сектора економіки на селі зростало аграрне перенаселення. Для більшості селян це означало безробіття. Чисельність українського населення постійно зростала і менше, ніж за 40 років збільшилась на 72 % [1, с. 326]. У 1897 – 1906 рр. на Лівобережжі України природний приріст становив 20,6 %, на Правобережжі – 19,7 %, у Новоросії – 23,3 %. У 1897 році населення України досягло 23,4 млн. чол., а у 1913 р. – 35,2 млн. чол. Питома вага українців наприкінці ХІХ століття становила 80 %, а на початку ХХ століття стала мінімальною – 74,1 % [2, 10]. Зростання чисельності сільського населення стало причиною зменшення розмірів земельних наділів. Так, за 1880-1900 р.р. у Харківській губернії площа селянських угідь знизилась з 2,6 до 1,9 дес., у Волинській – з 2,6 до 1,7 дес., у Полтавській – з 2,2 до 1,5 дес., у Таврійській – з 6,5 до 3,6 дес. (у десятинах на душу чоловічого населення) [3, с. 24].

Таким чином, найбільший природний приріст був на Півдні України, менший на Лівобережжі, найменший на Правобережжі. За густотою населення на початку ХХ століття найбільш заселеною була Подільська губернія, на дру-

гому місці – Київська, і на третьому – Полтавська, а найменш заселеними були південні губернії України.

Демографічний вибух в Україні, очевидно, можна пояснити такими причинами:

високий рівень набожності, релігійності селян, які сповідували принцип “Скільки Бог дав”;

інстинкт самозбереження, зумовлений високим рівнем травматизму, смертності;

чим більше було робочих рук в господарстві, тим економічно потужнішим воно було.

Не варто однозначно відхиляти та заперечувати народну мудрість, яка говорить про те, що перед війною завжди чисельність народу збільшується. Зауважимо, що остання мала місце у 1904 – 1905 рр.

Наприкінці 90-х років XIX ст. в Україні нараховувалось 10,7 млн. чоловіків і жінок, здатних до фізичної праці. З них у сільському господарстві могли бути задіяні 2,3 млн. осіб, промисловості – 1,1 млн. Решта, близько 7,3 млн. осіб, або понад 68 % від загальної кількості працездатних, становила надлишок робочої сили – результат аграрного перенаселення. Це було однією з причин масового безробіття [1, с. 326].

У зв’язку із вищенаведеним, додаткові прибутки селянських господарств від різних видів промислів і найму були незначними, істотно не наповнювали бюджет сім’ї. Так, наприклад, погіршилось становище сільських кустарів, які у своїй більшості відійшли від землеробства або мали з ним незначний зв’язок. Із 6 853 обстежених господарств кустарів Полтавщини землі зовсім не мали 27,1 %, мали близько 1 дес. – 24,1 %, до 3 дес. – 21,3 %, до 6 дес. – 15,6 %, понад 6-8 дес. – 5 % [4, с. 129]. “Підкорення кустаря скупником – відзначав у своєму звіті за 1900 р. старший фабричний інспектор Київської губернії – відбувалось через те, що значні суми грошей витрачались на паливо ..., кустар змушений завжди брати наперед. Крім того, безземельним та малоземельним доводилося завжди жити на засоби, які здобуваються за рахунок майбутнього заробітку, частина якого одержується не раніше середини літа, а друга – восени. За таких умов кустар неминуче кредитується, де може, сплачуючи, звичайно, при цьому великі проценти по збору” [5, с. 33]. Селянам Росії, в тому числі й українським, щорічно не вистачало для поновлення свого бюджету близько 500 млн. крб., через що найбідніші з них хронічно недоїдали, а у неврожайні роки навіть голодували [6, с. 338]. В. Ленін, проаналізувавши розвиток селянського господарства, прийшов до висновку, що середній селянин споживав у звичайний за врожайністю рік 22 пуди хліба на їдця, а найбідніші селяни – по 15-16 пудів [7, с. 269].

Рятуючись від голоду, злиднів селянство залишало свої домівки і йшло в міста, поповнюючи ряди робітничого класу [8, с. 12-13]. Наприкінці XIX століття в Україні налічувалось близько 1,8 млн. робітників, що працювали за наймом у сільському господарстві [9, с.449], з них на Півдні України – 366 573, Правобережжі – 307 600 і Лівобережжі – 301 224 особи. Не менше

200 тис. поденних наймитів працювали на цукрових плантаціях [10, с.68]. Крім цього, в Україні нараховувалося близько 774 тис. осіб, зайнятих кустарно-ремісничими промислами [11, с. 6]. За даними офіційного зведення статистичних відомостей про сільське господарство Росії за період з 1883 по 1900 рік, середня поденна зарплата сільськогосподарських робітників в Україні коливалась від 25 до 40 коп. для чоловіків і від 15 до 25 коп. для жінок. В окремих повітах поденна плата була ще нижча. Те, що заробітна оплата праці наймитів сільськогосподарських робітників була дуже низькою, змушені були визнати навіть царські чиновники [12, с.573]. Поденна плата труда тих, хто працював на вітряках, становила 20-25 коп., на цукрових заводах платня навіть кваліфікованим робітникам не перевищувала 15-45 крб. на місяць [13, с. 21].

Отже, заробітна плата робітників цукроварень, наймитів і сільськогосподарських робітників мала регіональну специфіку. Найнижча заробітна плата була в густонаселених губерніях, більш висока – у південних. Разом з тим, оплата праці враховувала додаткові умови найму: харчування; штрафи; терміни (постійні, строкові робітники, поденники); стать та вік (жінки, чоловіки, підлітки); загальна економічна кон'юнктура тощо.

Чисельність селянських міграцій різко зросла у 90-ті роки XIX століття. Так, якщо за 21 рік (1863-1884 рр.) кількість жителів у південних губерніях України зростала швидше, ніж на Правобережжі і Лівобережжі, тільки в півтора рази, то за 12 наступних років (1885-1895 рр.) – у 3,5 рази [14, с. 44-46]. Відбувався відтік населення з сільської місцевості у міста [15, с. 307]. З 1863 по 1897 рр. чисельність міських жителів на Україні зросла з 1 461,6 тис. до 2 988,1 тис. чол. Наприкінці XIX століття в Києві уродженці сільської місцевості становили понад 39 % від загальної чисельності жителів [16, с. 120].

У сільському господарстві йшов посилений процес відтоку значної маси селянства на заробітки внаслідок відокремлення виробників від засобів виробництва і зосередження їх в руках чисельно незначної, але економічно міцної сільської буржуазії.

Особливості найму на Півдні України сприяли притоку сюди значної кількості розореного селянства на заробітки. Як зазначав В.І.Ленін, у Таврійській губернії заробітна плата була вища, ніж у Херсонській, тому “перекочування” руйнувало “кабальні форми наймання та відробітків” [17, с. 223]. Навіть багато місцевих робітників із Херсонської губернії йшло в Таврійську. Хоча у першій бракувало місцевих робітників, наймачі користувались свободою конкуренції. Головними районами виходу землеробських робітників були Харківська, Полтавська, Чернігівська, Київська, Подільська, Волинська губернії.

Багато збіднілих селян з Київської, Полтавської, Харківської і Чернігівської губерній йшли на заробітки в Таврійську і Херсонську губернії, з Подільської і Волинської – в Бессарабію. Більшість мігрувала у південні губернії, де навіть наприкінці XIX століття густота населення на 1 кв. версту була в 2,5 рази нижча, ніж на Лівобережжі і Правобережжі [18, с. 69]. У південних губерніях значно краще оплачували виконану роботу, сприятливішими були умови оренди та купівлі землі [19, с. 324]. Проте, умови праці селян-заробітчан на

Півдні України були тяжчими. В кінці ХІХ століття щороку йшли на заробітки з Полтавської губернії близько 150 тисяч, з Київської – понад 85 тисяч, з Подільської – близько 40 тисяч чоловік. Більшість йшла в південні губернії України, багато – в Донецький басейн [20, с. 53]. У 1901 р. на польових роботах у Київській губернії було зайнято 45 % відхідників, у промисловості – 26 %, на службі – 26 %, на богомілля ходило 3 %. У 1903 р. селянам-відхідникам Київської губернії було видано 160 617 паспортів [21, с. 53].

Міграційні процеси у середовищі селянства України стали інтенсивнішими в кінці ХІХ століття. Серед причин можна виділити такі: 1) аграрна криза, під час якої збідніли тисячі селян; 2) посилення у центральній землеробській смузі методів напівфеодальної експлуатації; 3) пошук додаткових заробітків, політично-релігійні мотиви [22, с. 18]. Збанкрутіле селянство стало найважливішим джерелом поповнення робітничого класу. Крім 387 тис. робітників, зайнятих на промислових підприємствах, в Україні наприкінці ХІХ століття [23, с. 2–3], налічувалось 975 397 сільськогосподарських робітників, які працювали за наймом у місцевих поміщиків і куркульських господарствах, розташованих на території їх проживання [24, с. 216]. З них на Південь України припадало 366 573 осіб, на Правобережжя – 307 600 осіб і на Лівобережжя – 301 224 осіб.

Таким чином, міграції сприяли формуванню міського пролетаріату за рахунок найбільш бідного селянства. Йшов процес формування якісно нової генерації покоління селян.

З 90-х років ХІХ ст. царський уряд починає повільний відхід від політики заборони міграцій [25, с. 454]. Переселення з Київської губернії до Південно-Уссурійського краю розпочалося тільки у 1896 р., а в 1897 році за чисельністю виходить на перше місце [26, с. 68]. Прагнення селян освоїти нові землі зумовлювалось, як правило, економічним фактором. У 1896 році уряд припинив відведення казенних земель під переселенські ділянки на півдні України, тому посилювався міграційний рух селянства на окраїни імперії [27, с. 66]. За матеріалами перепису 1897 року, головним колонізаційним районом для українського селянства були Донська і Кубанська області та Ставропольська губернія. Сюди переселилося близько 360 тис. українців, що становило 41,5 % усіх новоселів. Іншими районами переселення були Північний Кавказ, Сибір (Томська, Тобольська і Єнисейська губернії), Середня Азія (Акмолинська, Семиреченська губернії) [28, с. 166]. Тільки в 1883-1905 рр. на Далекий Схід з України мігрувало 109 510 осіб: з Лівобережжя – 65 957 осіб, Правобережжя (переважно Київщина) – 30 470 осіб, Півдня України – 13 083 осіб [26, с. 67].

Вищенаведені дані дозволяють твердити, що в кінці ХІХ – на початку ХХ століття найбільше переселенців на Далекий Схід були вихідцями з Лівобережної України.

Переселенський рух перебував у тісному взаємозв'язку з тією чи іншою формою феодально-кріпосницьких пережитків, які мали місце на селі. Там, де питомо вага відробіткової системи (Полтавська, Чернігівська, Харківська губернії) була високою, аграрні міграції вже в перші пореформені роки охопили широкі маси селянства. Всього з 1885 р. по 1900 р. з України до Сибіру пересе-

лилося понад 367 тис. осіб, у своїй більшості з Лівобережжя. Вихідці з цього регіону становили 84 % від загальної чисельності мігрантів. Інтенсифікація землеробства, розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві дещо послабили негативні наслідки малоземелля, зменшуючи в окремих районах розміри переселень. Так, на Правобережжі налічувалось багато поміщицьких господарств, власники яких наприкінці XIX століття застосовували капіталістичну систему землеробства, сприяючи цим самим зростанню попиту на робочу силу. Диференціація селянства тут була більшою, ніж на Лівобережній Україні. За гостротою малоземелля ці губернії навіть переважали Лівобережжя, але вони не належали до числа основних районів виходу переселенців і селян, вихідці з них прямували здебільшого на Південь України [27, с. 70].

Характерно, що у 1883 – 1892 рр. Україна давала 68,25 % усіх переселенців, в 1893-1902 рр. – 63,09 %, а в 1903-1905 рр. – 80,85 % [26, с. 67]. На початку XX століття більшість селян переселялась на Далекий Схід з Чернігівщини, Полтавщини, Харківщини та Київщини, що становило 78,4 % вихідців з України. На першому місці стояла Чернігівська губернія, котра дала 24,97 % (68 992 осіб), за нею йшла Київська – 24,14 % (66 709 осіб), далі Полтавська – 24,15 % (66 703 осіб), а потім Харківська – 5,2 % (14 381 осіб) [29, с. 32]. Приамур'я і Примор'я найбільш приваблювали селян Київщини: в 1890-1914 рр. з губернії виїхало 209 тис. переселенців, з яких на Далекому Сході оселилося 66 709 осіб, або 31,97 % [30, с. 70].

Царат намагався штучно перешкодити переселенському рухові. Так, у 1892 р. О.С. Єрмолов видав книгу “Неурожай и народное бедствие”, у якій вказував: “Не треба мужику переселятися, коли на місці панам поміщикам робочі руки потрібні” [31, с. 170]. Це стверджувала людина, яка була міністром землеробства і державного майна, членом Державної Ради.

Дозвіл на переселення одержували, як правило, ті сім'ї, які після продажу власності могли виручити не менше 600-700 крб. [32, с. 5]. Підрахунки О. Шкапського засвідчили, що до 1880 року серед селян, що переселялися до Сибіру, переважали середняки. Однак, у 90-х роках XIX ст. серед селян стали переважати малоземельні [33, с. 115]. Так, економіст О.О. Кауфман підрахував, що серед чернігівських переселенців 22,2 % не мали робочої худоби, а серед полтавських таких було ще більше – 34,2 % [34, с. 209].

Переселенцям уряд надавав пільги. В європейській частині Росії вони звільнялись від орендних платежів на 2 роки, в азіатській – на 3 роки, причому чоловікам давалась відстрочка від військової повинності при досягненні 21 року на 3 роки, а в європейській частині – на 2 роки. Ділянки землі мігрантам відводились за орендним правом на строк від 6 до 12 років, по закінченню цього терміну переходили в їх надільне користування. В азіатському регіоні імперії земля відводилась прямо в наділ, на загальних з сибірськими старожилами підставах і з видачею відповідного акту [35, с. 270]. У 1895-1896 рр. переселенцям до Сибіру видавались позики до 100 крб. на сім'ю, більше відпускали безкоштовного лісу на будівництво [35, с. 273]. З відкриттям у 1901 році руху по За-

байкальській залізниці на Далекий Схід стало переселятися дедалі більше бідноти, що врешті спричинило її переважання серед інших категорій переселенців цього краю. Співвідношення переселенців з України складалось так: 63,3 % бідняків, 23,39 % середняків і 13,28 % заможних селян [36, с. 56].

Отже, у міграціях українського селянства можна виявити динаміку та закономірність. Так, до 1900 року переселялися переважно селяни середнього достатку, але на початку ХХ століття відбулося зростання чисельності переселенців-бідняків, що зумовило зміни у розміщенні селянства в Україні. Все більше невдоволених малоземельних селян переселялися на окраїни Росії, здаючи в оренду або продаючи свої наділи на Батьківщині заможній верхівці села.

З 1886 р. казеннокоштне переселення було скасоване і замінене на переселення за свій кошт. Дозвіл на переселення давався тільки порівняно забезпеченим селянам, щоб вони могли придбати на новому місці все необхідне [37, с. 69]. 22 червня 1900 р. уряд затвердив нові “Тимчасові правила для утворення переселенських ділянок в Амурській та Приморській областях”. На їх основі 1 січня 1901 р. замість десятинного родинного наділу переселенці одержували на кожну душу чоловічої статі не більше 15 дес. придатної землі. Нові правила ставили переселенців ХІХ століття у привілейовані умови порівняно з новоселами початку ХХ століття [38, с. 126].

Серед політично-релігійних мотивів переселення не останню роль відіграло Положення Кабінету міністрів від 4 липня 1899 року про заборону молитовних зібрань штундистів, “які розповсюдженням штундистського лжевчення серед православних вносили смуту в життя місцевих парафій”. 3 вересня того ж року міністр внутрішніх справ І. Дурново підписав циркуляр, в якому назвав секту штундистів “однією з найнебезпечніших у церковному і державному відношенні” і наказав закрити всі штундистські молитовні заклади” [39, с. 115].

У 1892 – 1893 рр., згідно зі звітом обер-прокурора Св. Синоду, за неповними даними, в Катеринославській губернії проживало 8 862 розкольників і 6 871 сектантів; у Полтавській губернії – біля 1 тис. сектантів і розкольників; у Таврійській – 12 112 розкольників і сектантів (сектантів – 10 022, з них молокан – 9 356 чол.), у Харківській губернії – 5 479 безпоповців, 377 штундистів, 635 поповців. У Київській губернії штундисти склали значну частину населення деяких сіл, але їх точна чисельність невідома (з розкольниками 8 000); у Чернігівській губернії – біля 7 000 розкольників, штундистів явних – 50 [40, с. 329]. Таврійська губернія була центром штундо-молоканства [41, с. 383], а взагалі в другій половині ХІХ століття серед українських селян вірування секти штундистів було дуже поширеним [42, с. 147]. На переслідування сектантів в Росії, їх інквізиторське цькування звертає увагу навіть тогочасна преса. Штундистам залишалось або привселюдно зректися свого віросповідання, або переселитися на окраїни, де тиск на них був менший. Так, 5 червня 1897 р. 1 238 сектантів з Канівського повіту Київської губернії почала переселення до Середньої Азії [43, с. 50, 52]. Під час своїх поневірянь близько 110 дітей і кілька дорослих померли від злиднів і зміни клімату, 15 найбільш

заможних повернулись на Батьківщину [44, с. 2].

На початку ХХ століття у Туркестанський край переселились з України сектанти-хлисти, а під час столипінської аграрної реформи до Середньої Азії переселилось чимало баптистів і єговістів з Херсонської губернії [43, с. 54].

Україна була головним регіоном міграційних відтоків населення. Міграція з українських губерній становила 36 % від загальноросійської міграції за 1891 – 1900 рр., за 1901 – 1910 рр. – 49 %, за 1911 – 1914 – 60 % [45, с.82]. Еміграція кінця ХІХ – початку ХХ століття стала основою формування української етнічної групи Канади [7, с. 65].

За статистикою американської еміграційної служби, у 1899 – 1914 рр. 98 % всіх українців, які переїхали до США, становили представники трьох категорій: селяни (44 %), особи найманої праці (37 %), прислуга (17 %) [46, с. 81]. Деякі селянські родини з Поділля, Полісся, Київщини і Слобожанщини переселялись до Канади. Анкета агроекономічного відділу Київської губернії відзначала переїзд селян до Америки, в тому числі й у Канаду, Аргентину і Бразилію. Мова, зокрема, йшла про селян Таращанського повіту (Бувівська, Жашківська, П'ятигорська, Стрижавська волості), Уманського (Манківська, Посуховецька, Хижняцька волості), а також частково Канівського і Васильківського повітів [47, с. 55].

Отже, в пошуках кращої долі, заробітків деякі селянські родини спромоглися переселитися на американський континент. Як писала одна з канадських газет того часу, оцінюючи ситуацію у Бородянській волості: “Це й закономірно: тут тіснота, голоднеча та безправ'я, а Америка – “блаженна країна” [48, с. 120].

Селянський рух за переселення був стихійним і локальним, проте сама його поява стала цілком новим явищем. Так, на Правобережній Україні у 1896 – 1900 рр. з 212 сіл, охоплених боротьбою селян за землю, у 54 (25,5 %) з них домагались переселення, чого не було у попередні роки [49, с. 429].

Переселення з України відбувалося як з економічних, так і з політичних та релігійних причин. Воно поглиблювало процес розшарування селян, що розвивався головним чином за рахунок селян середнього достатку, посилюючи диференціацію селянства на місцях виходу і переносючи елементи розкладу на місця вселення. Кругова порука сільської общини, що була скасована лише в 1906 р., як і форма закабалення селян, що збереглась і після скасування кріпосного права разом з кріпосницькими пережитками та існуючими законами, стримували процеси переселення. Певну роль в цьому відігравали і особливості різних регіонів України. Диференціація селянства посилювала міграційні процеси в Україні. Відбувалась активна міграція селянства з мало-земельних губерній у багатоземельні. Поряд із губерніями Південної України місцями заселення ставали райони Середньої Азії, Сибіру, Кавказу, Далекого Сходу. Ці процеси відіграли значну роль у розвитку міжетнічних зв'язків, прискорили розвиток капіталістичних відносин.

Список використаних джерел

1. Субтельний Орест. Україна: Історія. – Київ, 1993. – 614 с.
2. Наулко В. І., Артюх Л. Ф., Горленко В. Ф. Культура і побут населення України. – Київ, 1991. – 148 с.
3. Лось Ф. Є. Нариси з історії СРСР. – Київ, 1972 – 24 с.
4. Кустари и ремесленники Полтавской губернии. – Полтава, 1911 – Ч. 2. – С. 6, 14, 22, 131.
5. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 574, спр. 210, арк. 33.
6. Історія Української РСР. – Київ, 1978 – Т. 4. – 489 с.
7. Ленін В. І. Уроки кризи // Повне зібрання творів. – Т. 5. – С. 81.
8. Лось Ф. Спільна боротьба російських і українських робітників проти царизму і капіталістичного гніту. – Київ, 1954. – С. 12–13.
9. Лазанська Т. І. Реформа 1861 року та її соціально-економічні наслідки. // Історія України: Курс лекцій у 2 книгах. – Від найдавніших часів до кінця ХІХ століття. – Київ, 1991. – Кн. 1. – 492 с.
10. Рева І. М. Селянський рух на Лівобережній Україні в 1905 – 1907 рр. – Київ, 1958. – 470 с.
11. Полферов Я. Я. Сельскохозяйственные рабочие руки. – СПб, 1913. – 383 с.
12. РДА, ф. 1405, оп. 107, 1905, спр. 76, арк. 18, 83 зв.
13. Нестеренко О. О. Заробітна плата промислових робітників України наприкінці ХІХ ст. – Київ, 1951. – 21 с.
14. Рашин А. Г. Население России за 100 лет. – Москва, 1956 – 562 с.
15. Історія Української РСР. – Київ, 1978 – Т. 3 – 307 с.
16. Історія міст і сіл Української РСР: Київ. – Київ, 1979 – С. 120.
17. Крестовников Г. А. Могут ли быть пределы надельной земли крестьянам после окончания выкупной операции? – Москва, 1908. – С. 23, 447.
18. Лось Ф. Є. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце ХІХ и начале ХХ века. – Киев, 1955. – 177 с.
19. Ковальченко И. Д., Милов Л. В. Всероссийский аграрный рынок ХVІІІ – начала ХХ века. – Москва, 1974. – 324 с.
20. Тезяков Н. И. Рынки найма сельскохозяйственных рабочих на юге России в санитарном отношении и врачебно-продовольственные пункты. – СПб., 1902. – 190 с.
21. Хуторские хозяйства Киевской губернии в 1912 г. – Киев, 1914 – Т. 2. – С. 107, 109.
22. Жданов А. В. Изучение условий сельскохозяйственного производства в Европейской России под влиянием аграрного кризиса. – Л., 1976. – 18 с.
23. Численность и состав рабочих в России на основании данных первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 года. – СПб., 1905 – Т. 1. Приложения. – С. 2–3, 6–7.
24. Материалы высочайше учрежденной 16 ноября 1901 года Комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 года по 1900 год благосостояния сельского населения среднеземледельческих губерний, сравнительно с другими местностями Европейской России. – Т. 1–2. – СПб., 1903. – Т.1 – 331 с.; Т.2 – 360 с.

25. Лещенко Н. Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 г. – Киев, 1959. – 454 с.
26. Кабузан В. М. Переселення українців у Далекосхідний край 1850 – 1861 рр. // Український історичний журнал. – 1971. – № 2. – С. 68.
27. Якименко М. А. Міграції українського селянства 1861 – 1905 рр. // Український історичний журнал. – 1982. – № 9. – С. 66.
28. Тихонов В. Переселение в России во второй половине XIX в. (По материалам переписи 1897 года и паспортной статистики). – Москва, 1978. – 408 с.
29. Переселение из Полтавской губернии с 1861 по 1 июля 1900. – Вып. I. – Полтава, 1900 г. – Выпуск II (с 1894 по 1901). – Полтава, 1905. – 257 с.
30. Кізченко В. І. Розвиток культури на Україні // Історія Української РСР. – Київ, 1978. – Т. 4. – 429 с.
31. Ленин В. И. К деревенской бедноте. // Полное собрание сочинений. – Т. 7. – С. 134.
32. Державний архів Київської області (далі – ДАКО), ф. 4, оп. 133, спр. 81, арк. 5.
33. Шканский О. На рубеже переселенческого дела. // Вопросы колонизации. – СПб., 1907. – № 1 – С. 115.
34. Кауфман А. А. Переселение и колонизация. – СПб., 1905. – 526 с.
35. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. – СПб., 1898. – Т. 45 – 270 с.
36. Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60-90-ті роки XIXст). – Київ, 1970 – 424 с.
37. Головачев П. Россия на Дальнем Востоке. – СПб., 1904 – 69 с.
38. Обзор земледельческой колонизации Амурской области. – Благовещенск, 1913 – 126 с.
39. История евангельских христиан-баптистов в СРСР. – Москва, 1985. – 115 с.
40. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрона. – СПб, 1903. – Т. 73. – 173 с.
41. Никольский Н. М. История русской церкви. Издание 3-е. – Москва, 1983. – 383 с.
42. Арсеньев К. К. Свобода совести и веротерпимости. – СПб., 1905. – 147 с.
43. Литвинов П. П. Переселення українців-сектантів до Середньої Азії наприкінці XIX – на початку XX ст. // Український історичний журнал. – 1996 – № 2 – С. 47, 50, 52–54.
44. "Туркестанские ведомости". – 1904 – № 25 (29 февраля).
45. Заставний Ф. Д. Географія України. – Львів, 1990. – 82 с.
46. Черняхівський С. В. Американці українського походження і демографічна соціально-економічна характеристика. // Український історичний журнал. – 1991 – № 4. – С. 81.
47. Хуторские хозяйства Киевской губернии : в 2 т. – Киев, 1911. – Т. 1 – 55 с.
48. Українські канадці в історичних зв'язках із землею батьків : збірник. – Київ, 1990. – 145 с.
49. Пойда Д. П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в период 1866 – 1900 гг. – Днепрпетровск, 1960. – 436 с.

References

1. Subtelnyi Orest. Ukraina: Istoriia. – Kyiv, 1993. – 614 s.
2. Naulko V. I., Artiukh L. F., Horlenko V. F. Kultura i pobut naselennia Ukrainy. – Kyiv, 1991. – 148 s.
3. Los F. Ie. Narysy z istorii SRSR. – Kyiv, 1972 – 24 s.
4. Kustary y remeslennyky Poltavskoi hubernyy. – Poltava, 1911 – Ch. 2. – S. 6, 14, 22, 131.
5. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, f. 574, spr. 210, ark. 33.
6. Istoriia Ukrainskoi RSR. – Kyiv, 1978 – T. 4. – 489 s.
7. Lenin V. I. Uroky kryzy // Povne zibrannia tvoriv. – T. 5. – S. 81.
8. Los F. Spilna borotba rosiiskykh i ukrainskykh robitnykiv proty tsaryzmu i kapitalistychnoho hnitu. – Kyiv, 1954. – S. 12–13.
9. Lazanska T. I. Reforma 1861 roku ta yii sotsialno-ekonomichni naslidky. // Istoriia Ukrainy: Kurs lektsii u 2 knyhakh. – Vid naidavnishykh chasiv do kintsia KhIKh stolittia. – Kyiv, 1991. – Kn. 1. – 492 s.
10. Reva I. M. Selianskyi rukh na Livoberezhnii Ukraini v 1905 – 1907 rr. – Kyiv, 1958. – 470 s.
11. Polferov Ia. Ia. Selskokhoziaistvennye rabochye ruky. – SPb, 1913. – 383 s.
12. RDIA, f. 1405, op. 107, 1905, spr. 76, ark. 18, 83 zv.
13. Nesterenko O. O. Zarobitna plata promyslovykh robitnykiv Ukrainy naprykintsi XX st. – Kyiv, 1951. – 21 s.
14. Rashyn A. H. Naselenye Rossyy za 100 let. – Moskva, 1956 – 562 s.
15. Istoriia Ukrainskoi RSR. – Kyiv, 1978. – T. 3. – 307 s.
16. Istoriia mist i sil Ukrainskoi RSR: Kyiv. – Kyiv, 1979 – S. 120.
17. Krestovnykov H. A. Mohut ly byt predely nadelnoi zemly krestianam posle okonchaniya vykupnoi operatsyy? – Moskva, 1908. – S. 23, 447.
18. Los F. Ie. Formirovanye rabocheho klassa na Ukrayne y eho revoliutsyonnaia borba v kontse XIX – y nachale XX veka. – Kyev, 1955, 177 s.
19. Kovalchenko Y. D., Mylov L. V. Vserossyiskyi ahraryni rynek XVIII – nachala XX veka. – Moskva, 1974. – 324 s.
20. Teziakov N. Y. Rynky naima selskokhoziaistvennykh rabochykh na yuhe Rossyy v sanytarnom otnoshenyy y vrachebno-prodovolstvennye punkty. – SPb., 1902. – 190 s.
21. Khutorskye khoziaistva Kyevskei hubernyy v 1912 h. – Kyev, 1914 – T. 2. – S. 107, 109.
22. Zhdanov A. V. Yzuchenye uslovyi selskokhoziaistvennoho proyzvodstva v Evropeiskoi Rossyy pod vlyianiem ahrarynoho kryzysa. – L., 1976. – 18 s.
23. Chyslennost y sostav rabochykh v Rossyy na osnovanuy dannykh pervoi vseobshchei perepysy naseleniia Rossyiskoi ympery 1897 hoda. – SPb., 1905. – T. 1. Prylozheniia. – S. 2–3, 6–7.
24. Materyaly vysochaishe uchrezhdennoi 16 noiabria 1901 hoda Komyssey po yssledovaniyu voprosa o dvyzhenyy s 1861 hoda po 1900 hod blahosostoianiia selskoho naseleniia srednezemeldelcheskykh hubernyi, sravnytelno s druhymy mestnostiamy Evropeiskoi Rossyy. – T. 1 -2. – SPb., 1903. – T. 1 – 331 s., T.2 – 360 s.

25. Leshchenko N. N. Krestianskoe dvyzhenye na Ukraine v sviazy s provedenyem reformy 1861 h. – Kyev, 1959. – 454 s.
26. Kabuzan V. M. Pereselennia ukraintsiv u Dalekoskhidnyi krai 1850 – 1861 rr. // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. – 1971. – № 2. – S. 68.
27. Iakymenko M. A. Mihratsii ukrainskoho selianstva 1861 – 1905 rr. // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. – 1982. – № 9. – S. 66.
28. Tykhonov V. Pereselenye v Rossyy vo vtoroi polovynе XIX v. (Po materyalam perepysy 1897 hoda y pasportnoi statystyky). – Moskva, 1978. – 408 s.
29. Pereselenye yz Poltavskoi hubernyy s 1861 po 1 yulia 1900. – Vyp. I. – Poltava, 1900 h. – Vypusk II (s 1894 po 1901). – Poltava, 1905. – 257 s.
30. Kizchenko V. I. Rozvytok kultury na Ukraini // Istoriiа Ukrainskoi RSR. – Kyiv, 1978. – T. 4. – 429 s.
31. Lenyn V. Y. K derevenskoi bednote // Polnoe sobranie sochynenyi. – T. 7. – S. 134.
32. Derzhavnyi arkhiv Kyivskoi oblasti (dali – DAKO), f. 4, op. 133, spr. 81, ark. 5.
33. Shkanskyi O. Na rubezhe pereselencheskoho dela. // Voprosy kolonyzatsyy. – SPb., 1907. – № 1. – S. 115.
34. Kaufman A. A. Pereselenye y kolonyzatsyia. SPb., 1905. – 526 s.
35. Entsyklopedycheskyi slovar F. A. Brokhauza y Y. A. Efrona. – SPb., 1898. – T. 45. – 270 s.
36. Leshchenko M. N. Klasova borotba v ukrainskomu seli v epokhu domonopolistychnoho kapitalizmu (60-90-ti roky XIX st). – Kyiv, 1970. – 424 s.
37. Holovachev P. Rossyia na Dalnem Vostoke. – SPb., 1904 – 69 s.
38. Obzor zemledelcheskoi kolonyzatsyy Amurskoi oblasti. – Blahoveshchensk, 1913 – 126 s.
39. Ystoryia evanhelskykh khrystyan-baptystov v SRSR. – Moskva, 1985. – 115 s.
40. Entsyklopedycheskyi slovar F. A. Brokhauz y Y. A. Efrona. – Spb, 1903. – T. 73. – 173 s.
41. Nykolskyi N. M. Ystoryia russkoi tserkvy. Yzdanye 3-e. – Moskva, 1983. – 383 s.
42. Arsenev K. K. Svoboda sovesty y veroterpymosty. – SPb., 1905. – 147 s.
43. Lytvynov P. P. Pereselennia ukraintsiv sektantiv do Serednoi Azii naprykintsi XIX na pochatku XX st. // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. – 1996. – № 2. – S. 47, 50, 52–54.
44. "Turkestanskye vedomosty". – 1904. – № 25 (29 fevralia).
45. Zastavnyi F. D. Heohrafiia Ukrainy. – Lviv, 1990. – 82 s.
46. Cherniakhovskyi S. V. Amerykantsi ukrainskoho pokhodzhennia i demohrafichna sotsialno-ekonomichna kharakterystyka // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. – 1991 – № 4. – S. 81.
47. Khutorskye khoziaistva Kyevskoi hubernyy. V 2 tomakh. – Kyev, 1911 – T. 1 – 55 s.
48. Ukrainski kanadtsi v istorychnykh zav'iazkakh iz zemleiu batkiv. Zbirnyk. – Kyiv, 1990. – 145 s.
49. Poida D. P. Krestianskoe dvyzhenye na Pravoberezhnoi Ukraine v peryod 1866 – 1900 hh. – Dnepropetrovsk, 1960. – 436 s.

Стаття надійшла до редакції 10.01.2017 р.

**АГРАРНОЕ ПЕРЕНАСЕЛЕНИЕ И МИГРАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ
КАК ФАКТОРЫ ТРАНСФОРМАЦИИ СОЦИАЛЬНОГО ПОЛОЖЕНИЯ
ЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКОГО НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ
В НАЧАЛЕ XX ВЕКА**

В статье рассмотрены и проанализированы аграрное перенаселение и миграционные процессы крестьянства в Украине в начале XX столетия.

Выяснены факторы трансформации социального положения земледельческого населения. Очерчены основные причины миграционных процессов крестьянства в Украине.

***Ключевые слова:** аграрное перенаселение, демографический взрыв, миграция, дифференциация крестьянства, обычное право, переселенческое движение.*

Y. Vovk

**AGRARIAN OVERPOPULATION AND MIGRATION PROCESSES
AS FACTORS OF THE TRANSFORMATION OF SOCIAL STATUS
OF AGRICULTURAL POPULATION OF UKRAINE
AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY**

The article deals with agrarian overpopulation and migration processes of peasantry in Ukraine in the XX century.

The factors of the transformation of social status of agricultural population are explored. The main reasons of peasantry migration processes in Ukraine are determined.

***Keywords:** agricultural overpopulation, population explosion, migration, differentiation of peasantry, customary law, migration movement.*